

Krijg de kolere!

Samengesteld door Helen Stroosma en Sander van Bladel



In 1866 breekt de laatste grote cholera-epidemie in Dordrecht uit. Welke uitwerking heeft deze ziekte in de stad en Wie komt er in actie om de ellende te verzachten? Op deze en andere vragen wordt antwoord gegeven.

Nederland wordt in de negentiende eeuw getroffen door grote epidemieën. De invloed op de samenleving is op momenten ontwrichtend. De precieze oorzaken zijn immers meestal onbekend en bestrijding lijkt nauwelijks mogelijk. Maar in de jaren 1866-1867 reageren overheid én geestelijkheid. Diverse particuliere initiatieven steken eveneens de kop op. Dat moet ook wel, want iedereen lijkt de *kolere* te kunnen krijgen. Op een bevolking van zo'n 3,5 miljoen kost een cholera-uitbraak aan ruim 20.000 mensen het leven.

Na eerdere webtentoonstellingen over de Eerste en de Tweede Wereldoorlog besteden we 150 jaar na dato aandacht aan wat later de laatste cholera-epidemie zal blijken te zijn. Wat gaat er aan deze uitbraak vooraf? Welke uitwerking heeft de cholera in Dordrecht? Wie komt er in actie om de ellende te verzachten? Zijn de effecten in de regio anders dan in de stad? Deze en andere vragen proberen we te beantwoorden.

In de 14de eeuw neemt de pest pandemische vormen aan. En in de 20ste eeuw teisteren de Spaanse Griep en andere besmettelijke ziekten Nederland andermaal. Na de cholera-epidemie van 1866 volgt een kentering, men probeert nieuwe uitbraken te voorkomen. Maar eerst is het zaak met verschillende maatregelen voor verlichting te zorgen.



Grachtje achter de Mariënbornstraat

Zo begint het ...

Misselijkheid, overgeven, buikpijn, plotselinge diarree: de eerste symptomen van cholera. De cholerabacil is dan al minstens zes uur zijn verwoestende werk aan het doen. Als de klachten aanhielden, dan verloor de patiënt zoveel vocht dat hij na 24 uur zo uitgedroogd was dat de dood er op volgde. Kinderen en ouderen waren extra kwetsbaar, onder hen vielen dan ook de meeste slachtoffers.

Maar hoe raakt iemand besmet? Een cholera-besmetting loopt men op door het drinken van besmet drinkwater of het eten van rauwe vis of groente die in aanraking is geweest met besmet water. Ook kunnen mensen door een andere choleralijder besmet raken als ze in contact zijn geweest met braaksel of ontlasting van de patiënt.

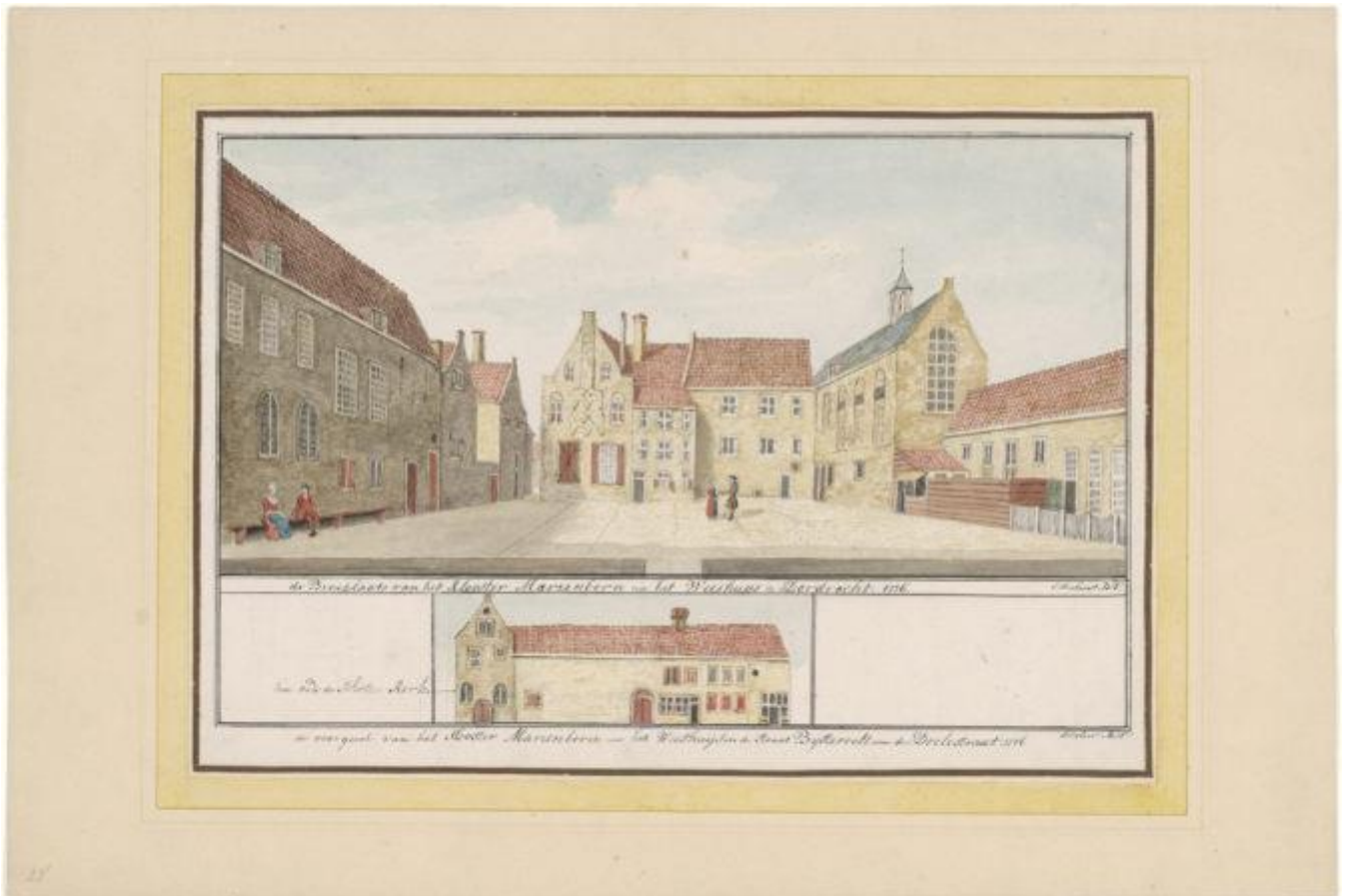
Achteraf is het makkelijk praten, maar pas na enige cholera-epidemieën begon het door te dringen hoe de ziekte zich verspreidde en kon men maatregelen nemen. Weliswaar circuleerden er verschillende theorieën over cholera maar één breed gedragen theorie was er nog niet.

Tot omstreeks 1850 was de miasmatheorie in zwang. Cholera zou spontaan ontstaan door een scheikundige reactie in de lucht onder invloed van bepaalde weersomstandigheden. Na 1850 werd deze theorie steeds meer in twijfel getrokken en ontstond de leer van besmettelijke ziekten. Cholera zou door contact worden overgebracht. En dan te bedenken dat al in 1832 een Duits-Nederlandse hoogleraar, C. L. Blume, het verband tussen besmet drinkwater en verspreiding van cholera vermoedde, toch zou het nog jaren duren eer men op basis van deze theorie maatregelen ging treffen. Langzamerhand kreeg Blume bijval, van de Engelsman John Snow. Snow onderschreef de theorie dat cholera door besmetting werd verspreid. Bovendien geloofde hij dat de ziekte ook door *drinkwater* kon worden verspreid. In 1854 leverde hij het bewijs hiervoor. Toch was hiermee nog niet iedereen om. Zelfs de ontdekking van de cholera-bacil door Robert Koch in 1884 was voor sommige instanties geen reden om te accepteren dat de werkelijke oorzaak van de ziekte lag in het lozen van fecaliën en dat daarom de oplossing het aanleggen van een rioolstelsel was.

Cholera het land in gesmokkeld

Cholera in Nederland hebben we aan smokkelaars te danken. Op 25 juli 1832 brachten smokkelaars uit Engeland de ziekte via de haven van Scheveningen het land binnen. Van daar uit verspreidde de ziekte zich spoedig over het hele land. De epidemie duurde tot januari 1833 en kostte 5.000 mensen het leven.

Aan de hand van berichten in de *Dordrechtsche Courant* kunnen we volgen hoe de cholera langzaam maar zeker dichterbij komt. Begin 1832 verschijnen de eerste vermeldingen van de ziekte die dan nog heerst in verre oorden als Nederlands Indië, India, Zuid-Europa en Ierland. Met de angstaanjagende beschrijvingen van de epidemie in Londen en Parijs in het voorjaar is het niet meer een kwestie van *of* maar van *wanneer* de cholera Nederland bereikt. Er verschijnen berichten van afgelaste kermis en markten. Reizen naar sommige landen kan alleen nog met een gezondheidspaspoort. Aantallen doden en ziektegevallen worden per plaats gemeld. Nederland is in de greep van de cholera.



Het Weeshuis aan het Weeshuisplein dat als choleraziekenhuis dienst deed



Apothekers geven een demonstratie hoe medicijnen gemaakt worden

De cholera arriveert in Dordrecht

Gewaarschuwd door de onheilspellende berichten uit het buitenland had Dordrecht in 1832 al een choleraziekenhuis opgericht. In de *Dordrechtsche Courant* van begin augustus dat jaar staat een advertentie van dit ziekenhuis: gezocht een apothekersleerling. Maar juist in 1832 komt Dordrecht er redelijk goed vanaf wat de cholera betreft. Pas in 1848 is het aantal choleragevallen weer nieuwswaardig. In de volgende twee decennia zal de cholera regelmatig in Dordrecht opduiken. Toch verloopt niet iedere cholera-uitbraak eender. Nu eens waren de symptomen minder heftig, dan weer bleef de verspreiding beperkt. Tussen 1860 en 1865 heerste er zelfs helemaal geen cholera in de stad.

De grote klapper: de epidemie van 1866

En net wanneer iedereen zich veilig waant, slaat de ziekte weer toe. Op 28 april 1866 is het eerste choleraslachtoffer een militair uit Wieldrecht, op 4 mei is een bewoner in de buurt de Vriesepoort het tweede slachtoffer. In mei bezwijken 16 mensen aan de cholera. Juni, met 233 doden, is het hoogtepunt van de epidemie. In oktober overlijdt het laatste slachtoffer,

waarmee het totaal aan choleraslachtoffers in Dordrecht voor 1866 uitkomt op 400 personen. Na 1866 komt de ziekte nog wel voor, maar dankzij allerlei genomen maatregelen is de cholera beheersbaar geworden. In de gemeenteverslagen spreekt men van *cholérine*, zeg maar: *cholera light*.

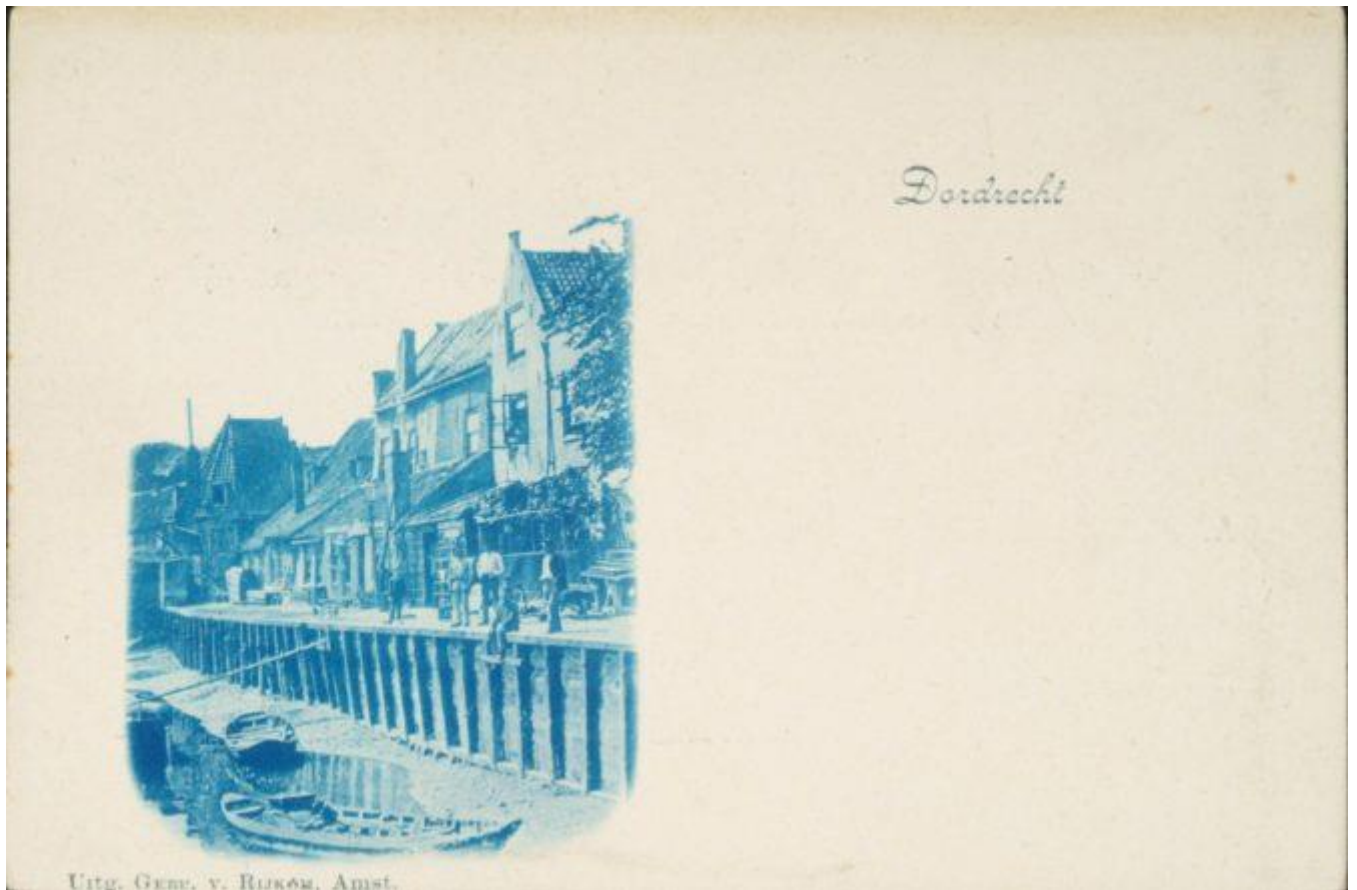


De Dordrechtsche Courant van 28 april 1866

Commissies en verenigingen binden de strijd aan met de cholera

De 19de eeuw was de eeuw van de particuliere initiatieven. Waar wij nu – inmiddels ook een stuk minder – verwachten dat de plaatselijke of landelijke overheid zaken regelt, werden in de

19de eeuw allerlei maatschappelijke taken door vooraanstaande heren ter hand genomen. Soms op verzoek van de plaatselijke overheid, soms op eigen initiatief.



De Riedijkshaven

Epidemieën te lijf met commissies

Een epidemische uitbraak vraagt om kordaat optreden van de overheid. Maar hoe moet dat als de verzorging van zieken vooral een kwestie van liefdadigheid is en medisch onderzoek een kwestie van wetenschappelijke interesse. Dan is het aan commissies en verenigingen om het voortouw te nemen. De 19de eeuw was de eeuw van de particuliere initiatieven. Op terreinen als handel, cultuur en wetenschap maar ook op het gebied van de volksgezondheid, namen particulieren het voortouw.

De Plaatselijke commissie van geneeskundig toezicht is ontstaan na de opheffing van het Collegium Medicum dat heeft bestaan van 1755 tot 1806. Het Collegium Medicum werd door het Gerecht van de stad Dordrecht opgericht om toezicht uit te oefenen op doktoren, chirurgijnen, apothekers en stadsvoedvrouwen.

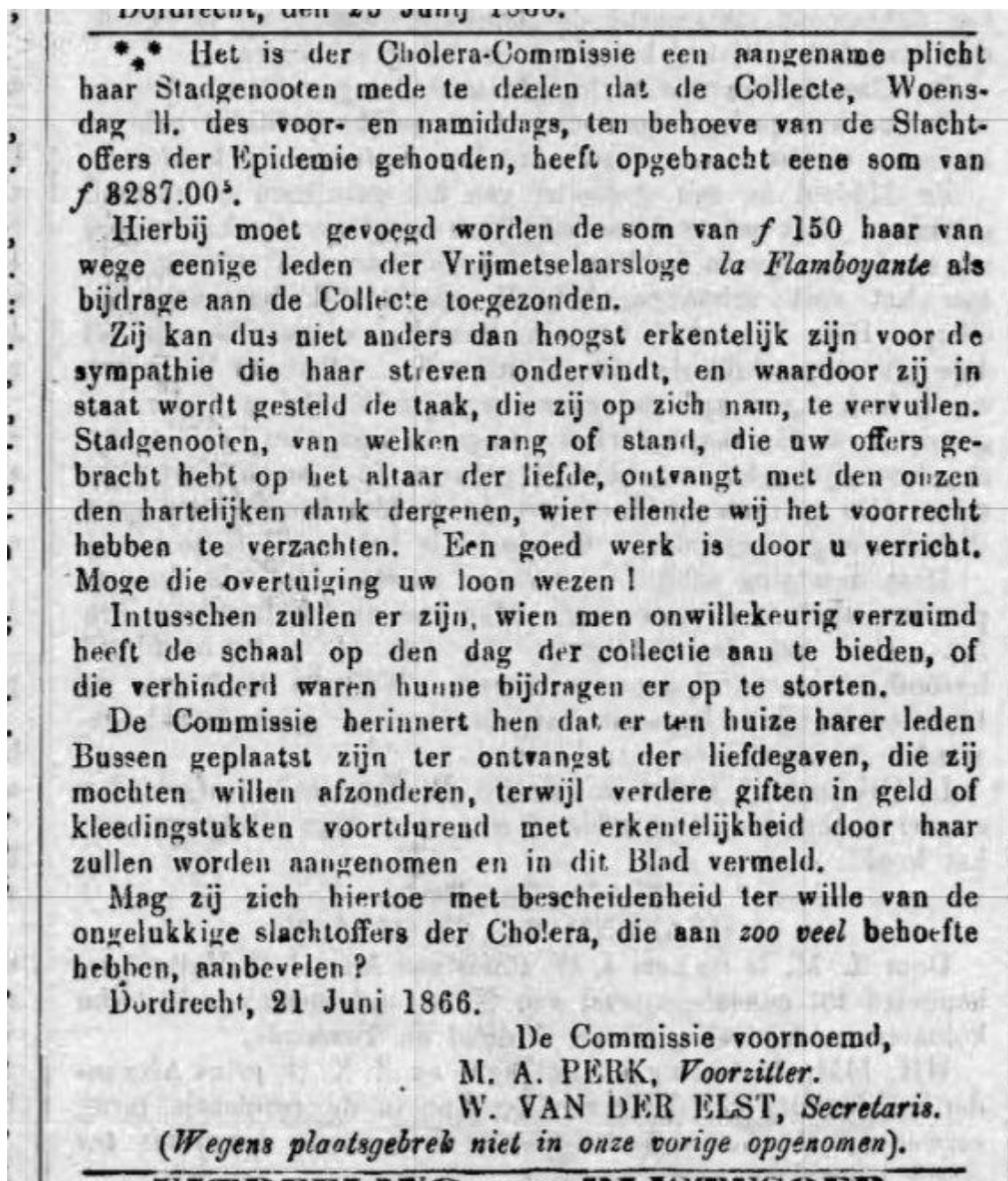
Geneeskundig toezicht

Na 1806 werd het geneeskundig toezicht anders geregeld. De Plaatselijke commissie van geneeskundig toezicht, stond aanvankelijk rechtsreeks onder de Departementale commissie (Franse tijd) en vervolgens onder de Provinciale commissie van geneeskundig onderzoek en toezicht van Holland.

De voornaamste taak van deze commissie was toezicht houden op alle takken van de geneeskunst, op het geneeskundig onderwijs en het jaarlijks inspecteren van de winkels van apothekers en drogisten. Tijdens de cholera-epidemieën kwam daar nog een taak bij, namelijk het adviseren van de stedelijke overheid. De leden adviseerden vooral welke maatregelen getroffen moesten worden om verdere verspreiding van de ziekte te voorkomen. In 1865 werd de commissie opgeheven toen bij Koninklijk Besluit werd vastgelegd dat in november van dat jaar de Wet betreffende staats-toezicht in werking zou treden. Alle plaatselijke commissies van geneeskundig toezicht zouden ophouden te bestaan.

Maar het particulier initiatief liet zich niet zomaar aan de kant schuiven. In mei 1867 werd de Vereniging tot bevordering der volksgezondheid opgericht. De vereniging had zich tot doel gesteld om een nieuwe uitbraak te voorkomen. Met dit doel verrichtte de vereniging verschillende onderzoeken en publiceerde verslagen van hun onderzoek. De rol van de Choleracommissie lag meer op het terrein van de liefdadigheid, namelijk de nood onder de bevolking te verzachten.





De Dordrechtsche Courant van 26 juni 1866

Hoge heren helpen een handje

De cholera barstte in 1866 in alle hevigheid los en hulpverlening aan getroffen en was hard nodig. Dit werd gedaan door het oprichting van een Choleracommissie. In het jaarverslag van de gemeente van 1866 wordt de aanleiding voor de oprichting met gevoel voor drama beschreven: *Nog versch liggen de treurige zomerdagen in ieders geheugen, toen na eene afwezigheid van vele jaren de vreeselijke cholera zich weder in onze stad vertoonde.* De commissie bestond uit ds. M.A. Perk, voorzitter en mr. W. van der Elst, secretaris en de

overige leden dr. H.J. de Graaf, P.H. van Hoffen, ds. P.M. Keller van Hoorn, S.H. Jurgens, C. Long Epée, L. Masion, A.A. Obreen, J.N. Pieren, dr. P. de Vrij en S. Zadoks.

De Choleracommissie zorgde voor de hulpverlening. Twee dagen na de oprichting plaatsen zij een advertentie in de *Dordrechtse Courant* waarin mensen die hulp nodig hebben, uitgenodigd worden zich te melden wanneer de commissie zitting heeft. Dat is iedere vrijdag, om zeven uur in de Berckepoort.

Uit dezelfde krant blijkt dat zij geld inzamelen voor weduwen en wezen die achterbleven nadat hun man of vader aan de cholera was bezweken. Daartoe organiseren zij uiteenlopende activiteiten, zoals toneelvoorstellingen, verkooptentoonstellingen en loterijen, maar mensen mogen ook gewoon geld geven.

De hulp moet ook weer niet overdreven worden lezen we in de krant van januari 1867. De Choleracommissie trekt zijn plannen om het resterende geld te besteden aan de leniging van de nood van weduwen en wezen in, toen bleek dat zij ook van een andere organisatie geld kregen. En van twee organisaties geld krijgen vinden de heren toch een beetje te veel van het goede.



Gracht bij de Heer Heymansuysstraat

In tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden, hield de commissie zich ook met andere zaken bezig. Zo maakten zij zich in 1870 sterk voor de gezinnen van opgeroepen militairen en gaven zij in strenge winters hulp aan armlastigen. In de loop van de tijd raakte het particuliere initiatief bij cholera-epidemieën op de achtergrond en nam de overheidsbemoeienis toe. In de notulen van 15 oktober 1926 staat : *In geval van cholera neemt het gemeentebestuur de leiding in handen en het enige wat de commissie bij een epidemie nog zou kunnen doen is geldelijke steun te verlenen aan de nabestaanden van overleden lijdens*. Dat was voor de leden van de Choleracommissie reden zich op te heffen. Het resterend saldo werd geschonken aan de Vereniging tot ziekenverpleging te Dordrecht.



1867.

Het Gast- of Ziekenhuis in de Visstraat

Ziekenhuizen in tijden van cholera

Regelmatig kom je in de archieven *het* Choleraziekenhuis tegen. Deze benaming is misleidend, aangezien het niet steeds om hetzelfde gebouw gaat.

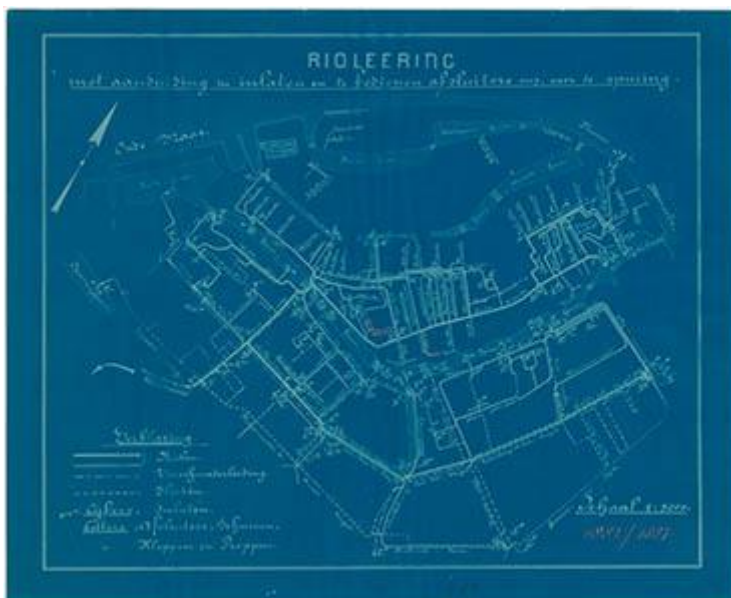
Tijdens de cholera-epidemie van 1848 werd het voormalig Armhuis aan het Stek ingericht als choleraziekenhuis. Het pand had sinds het opheffen van het Weeshuis in 1820 al meerdere functies gehad, eerst als katoenfabriek en later als kazerne. Een gebouw waar manschappen werden ondergebracht, geschikt maken voor gebruik als ziekenhuis waar ook de bedden in grote zalen opgesteld stonden, was op zich niet zo ingrijpend.

Het Gast- of Ziekenhuis beschikte over een aparte zaal waar patiënten met besmettelijke ziekten werden verpleegd. Echter bij een epidemie was die zaal verre van toereikend en zocht men elders in de stad naar geschikte ruimten. Dat gebeurde ook bij de latere cholera uitbraak van 1866. Toen stelde de minister van Oorlog het Militair Hospitaal beschikbaar voor de verpleging van choleralijders, terwijl de regenten van het Gasthuis beloofden de verzorging van de zieken op zich te nemen. Dit zullen ze wel niet letterlijk zo bedoeld hebben maar de regenten hebben zeker zorggedragen dat de verpleging geregeld was.

Was de epidemie voorbij dan bleef men zitten met een leeg gebouw; reden waarom er telkens weer andere panden voor het opvangen van cholera-patiënten werden gebruikt.

Maar het mag niet te veel kosten ...

Na jarenlang getreuzel over de aanpak van een nieuw rioleringsysteem komt er eindelijk schot in de zaak wanneer de gemeente in oktober 1866 een nieuwe directeur gemeentewerken, Hendrik Linse, aanstelt met de opdracht een nieuw rioleringsysteem te ontwerpen. Tot die tijd was de gemeente vooral bezig met lapwerk om acute problemen op te lossen. Alleen mocht het lapwerk én niet te veel kosten én niet een nog te maken rioleringsplan in de weg zitten. Dit was een onmogelijke opdracht zoals zal blijken.



Een van de vele rioleringsplannen



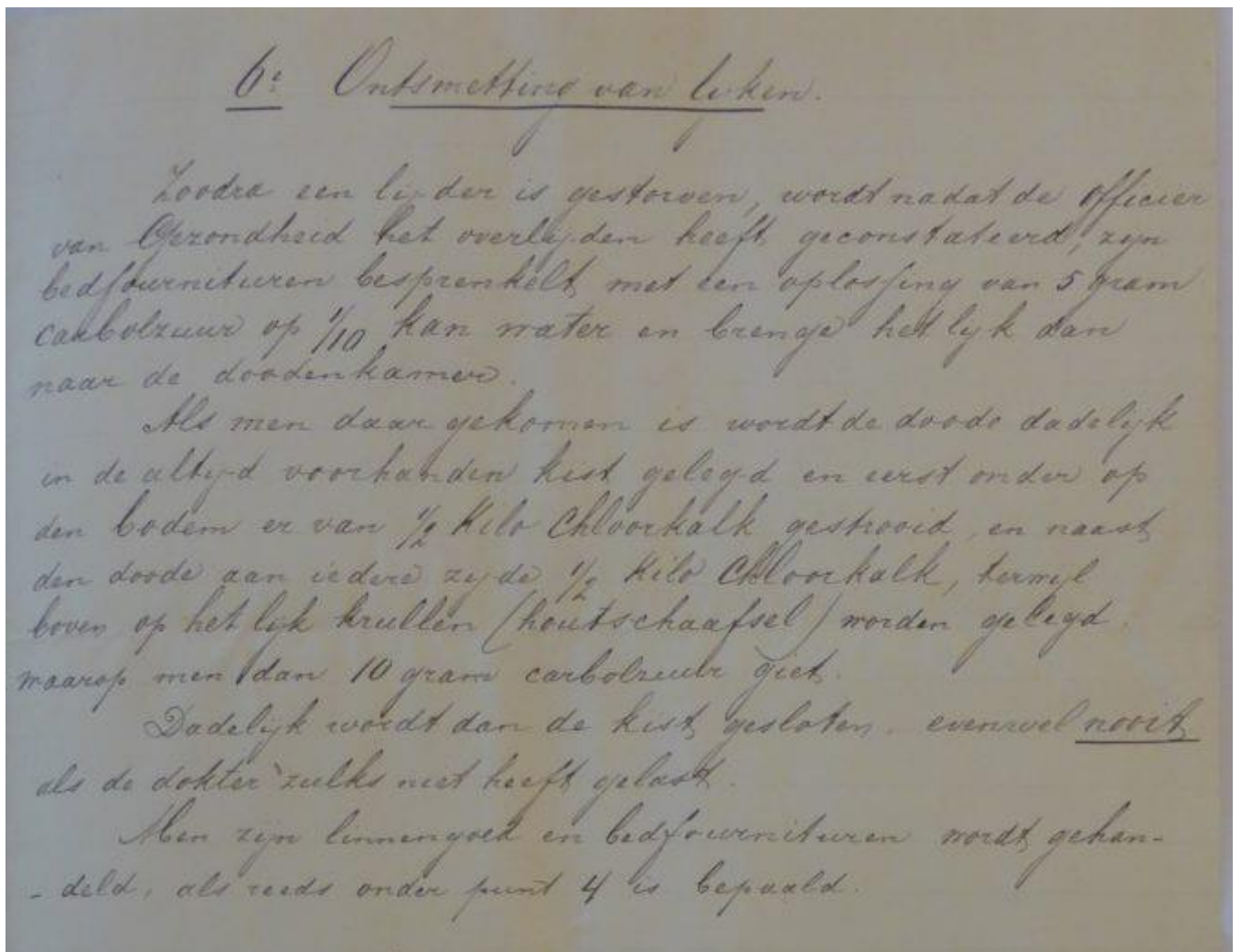
Krotwoningen achter de Steenoven

Typerend voor de gang van zaken was het aanleggen van riolen in de Tolbrug- en Vleeshouwersstraat. Dit was een grote verbetering voor de bewoners in die straten. Tot zover het goede nieuws. Het riool liep echter uit in de Nieuwe Haven, met als gevolg dat het water daar juist weer ernstiger vervuild raakte. Om in de zomermaanden de waterkwaliteit te verbeteren, heeft men het volgende bedacht. Bij eb werden de stroomdeuren onder de Roobrug geopend zodat de boel even lekker kon doorspelen.

In hetzelfde jaar kreeg de directeur van gemeentewerken de opdracht iets te doen aan bedompte, vochtige, te kleine woningen. Er werd een inspectie uitgevoerd en vervolgens werden huiseigenaren aangeschreven om hun huizen te verbeteren. Deden zij dit niet dan zouden deze huizen als onbewoonbaar worden aangemerkt. In dat jaar werden zes panden, waarin ongeveer 24 woningen waren ondergebracht, ongeschikt bevonden voor bewoning.

Drie panden werden door de eigenaren opgeknapt met als gevolg dat de gezondheid van de bewoners verbeterde.

Er klinkt enige verbazing door in het verslag van de gemeente van dat jaar vanwege het feit dat deze maatregel bij huiseigenaren op weinig weerstand stuitte. Het was zelfs zo dat sommige eigenaren uit eigener beweging verbeteringen aan hun panden gingen uitvoeren.



Ontsmettingsinstructie

Ontsmetten doe je met grof geschut

In het archief van de Choleracommissie treffen we een uitvoerige ontsmettingsinstructie aan voor de verplegers in het hospitaal. Met ijzingwekkende duidelijkheid wordt de procedure voor het ontsmetten beschreven. Het leest soms als een recept uit een kookboek, maar het dampende eindresultaat is verre van smakelijk. Bijvoorbeeld:

Instructie voor het ontsmetten van drekstoffen in steekpannen.

Zodra een lijder op de steekpan is geweest, wordt het daarin bevatte overgoten met een

zalfpotje zoutzuur en daarna wordt kokend water bijgedaan totdat de steekpan aan de buitenkant lauwwarm aanvoelt, daarop worden 2 theelepeltjes zoutzuur-potasch er aan toegevoegd, waarna men zal zien dat een scherpriekend gas (chloor) zich ontwikkelt. Men doet dan dadelijk den deksel erop, en brengt alles naar de kuil of het privaat, waarin de steekpan moet worden leeggemaakt.

Hierna volgen nog specifieke instructies voor het ontsmetten van de steekpannen zelf, de kuilen en privaten, de ziekenzaal, de lijken en de dodenkamer. Steeds wordt er gebruik gemaakt van chloorkalk, zoutzuur en carbol in verschillende verdunningen. Middelen waarbij je je afvraagt of ze toen al rubber handschoenen hadden.

Meten is weten is het devies ook als het om de cholera gaat

Je kan het zo gek niet bedenken of er zijn staten van. De inhoud van de zalen van het Choleraziekenhuis. Het aantal lijdens en herstelden en overledenen aan de cholera. Lijsten van bedragen uitgekeerd aan mensen die hun woning en huisraad moeten laten ontsmetten. Hoeveel slachtoffers per straat, hoeveel slachtoffers per huis. Ook de kranten geven tijdens een epidemie dagelijks cijfers van overledenen. En aan het eind van het jaar worden al deze cijfertjes weer keurig verwerkt in staten die gepubliceerd worden in het jaarverslag van de gemeente.

Tussen de cijfertjes vang je soms een glimp op van persoonlijke verhalen. Twee kleine meisjes die kort na elkaar overlijden in een *vunzig huis*, een zeeman uit Harrisburg wordt opgenomen in het Choleraziekenhuis en overlijdt enkele uren later. Daarmee haalt hij én de Dordtse krant én *Telegraph* in Pennsylvania. Long Epée, lid van de Cholera commissie schrijft een vurig pleidooi aan zijn collega commissielid Obreen voor een nette vrouw, weduwe geworden door de cholera. Het bed waarvoor zij en haar man lang gespaard hebben moet ontsmet worden. Long Epée probeert dit met enige spoed gedaan te krijgen omdat hij niet kan aanzien dat de oude dame op een matrasje op de grond moet liggen.

Waardighe Obreen!

Wij hebben Een Cholera-doden in onse Wijk
P. Creld in de Kops- de man wordt heden
afgeleid, en de Kraam Wenschen, Zoo gaarne
dat het Bed op Morgen Kraag Werd Weg-
gehaald om te daen Liefveren.

Het Zyn of Ware heel braxe en Zorgsame
Menschen, die enige Jaren hiinne Spaar-
pensingen, in de Spaarbank heden bestaren
om den goet Duij Bed te daen maken
by Vertrejt. Houden Wt nu goet vinder
het by dazel soe Bed maker te Londen
met Verzoek het Spaer te keunigen, om
dat de Weduwe geen familie hebbende daer
Zy kan ingaan, nu op den Enkel Mattra
maet Slapen.

Het verensgaande helet Zal te daen Zyn
dat ik de Man naar t Gasthuis velden Land
naar Gestes Arond 11 ure wat hy reut met
meer versuerbaer - en stierf in de nacht.

Wt Zuchtende over Verplichte, Veto Wt

0.17 Sept

C Longpée

Leiders en lijdens

Het verhaal van de cholera heeft eigenlijk maar één *hoofdpersoon* de cholerabacil. Maar ook de figuranten hebben een verhaal, als ze geluk hebben zijn het de mensen die in een positie zijn om anderen te helpen: artsen, dominees, dichters en ingenieurs. Ze zijn belangrijk genoeg om zich te laten portretteren. Hebben ze pech, dan bevolken zij de kleine bedompte huisjes in het deel van de stad waar de cholera de meeste slachtoffers maakt. Hun naam mag dan bekend zijn, zij blijven zonder gezicht.



Dominee M.A. Perk

Ds. Marie Adrien Perk

Dominee Marie Adrien Perk (1834 – 1916), de vader van de dichter Jacques, kwam na zijn studie theologie in Utrecht in 1855 naar Dordrecht, waar hij als predikant van de Waalse Kerk was beroepen. In 1868 vertrok hij met zijn gezin naar Breda. In de dertien jaar die hij in Dordrecht woonde, heeft hij veel voor de stad gedaan.

Naast predikant was Perk lid van het bestuur van het departement Dordrecht van de Maatschappij tot nut van 't algemeen en van het Letterkundig genootschap Diversa Sed Una.

Perk was maatschappelijk zeer betrokken, reden waarom de cholera-epidemie van 1866 voor hem aanleiding was om de Choleracommissie op te richten, waar hij bovendien voorzitter van werd. Een jaar later richtte hij ook nog een plaatselijke Vereeniging tot bevordering der volksgezondheid op.

Ir. Hendrik Linse

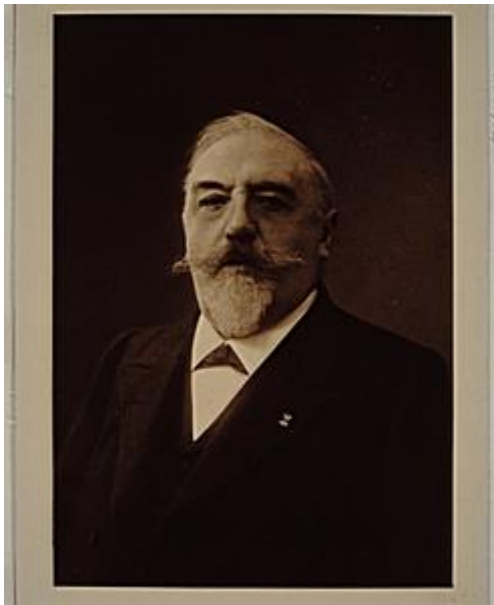
Ingenieur Linse werd op 9 oktober 1866 benoemd als directeur Gemeentewerken en in die hoedanigheid had hij te maken met de aanleg van de riolering. Hij bekleedde deze functie van 1866 tot 1873. Op een gegeven moment ondervond hij problemen omdat hij zijn werk combineerde met het toezicht houden op de strengere bouwverordening. Dat was men van zijn voorganger niet gewend. Dit strenger optreden werd hem persoonlijk aangerekend, terwijl deze maatregelen al voor zijn komst waren beklonken.

Linse heeft in Dordrecht aardig wat sporen achtergelaten. Zo bouwde hij de Gasfabriek, een bureau voor Gemeentewerken, de Leuvebrug, de Spuibrug, de Pelserbrug, de Vismarkt en het postkantoor (de voorloper van het nu nog altijd betreunde). Hij ontwierp in 1870 meer dan één plan tot uitbreiding van de stad, en werd hiervoor door Burgemeester en Wethouders zeer geprezen.

Maar Dordrecht liet ook zijn sporen na op Linse. Alle lof ten spijt was de uitoefening van zijn functie inmiddels zo onaangenaam geworden dat hij besloot er mee te stoppen. Bij zijn afscheid werd hij opnieuw de hemel in geprezen, maar hij vertrok gewoon naar Utrecht.



Ingenieur H. Linse



Dokter H.J. de Graaf

Dr. Herman de Graaf

Herman de Graaf kwam in 1866 naar Dordrecht met uitstekende papieren. Hij was net afgestudeerd als arts en had zich in de laatste jaren van zijn studie verdiept in de behandeling en verspreiding van cholera. Juist dat jaar, toen de cholera weer de kop opstak, bezocht De Graaf ziekenhuizen in Wenen en Parijs om zich van de laatste onderzoeken op de hoogte te stellen. Een van de nieuwe ideeën was het in quarantaine houden van choleralijders. Terug in Nederland vragen de regenten van het Gasthuis hem om in Dordrecht, samen met dokter P. de Vrij, het net opgerichte Choleraziekenhuis te leiden volgens de laatste inzichten. Maar al in augustus besluiten de regenten het ziekenhuis te sluiten omdat het te weinig bijdraagt aan het binnen de perken houden van de ziekte. Het in quarantaine houden van zieken blijkt toch niet zoveel te helpen tegen de verspreiding van cholera. De onderliggende reden is evenwel dat men dan nog niet precies weet hoe de cholera zich verspreidt.

Het Choleraziekenhuis mag dan niet blijven, Herman de Graaf blijft wel, als huisarts.

Twee geloven op één kussen ... daar komt de cholera tussen

De uit Utrecht afkomstige Philippus Smits was een passementwerker, iemand die boorden en kragen maakt, hij was getrouwd met Wilhelmina Oosthoek. Philippus was katholiek en zijn vrouw was Nederlands Hervormd. Zij hadden twee dochtertjes, Cornelia geboren in 1849 en Jenneke geboren in 1852, beide meisjes werden Nederlands Hervormd gedoopt.

Het gezin woonde in de Dwarsgang bij de Nieuwkerk, een slop met te veel bewoners in te kleine huisjes. Dr. Delhez beschreef het huis van de familie als een *vanzige woning*. Een plek waar epidemieën gedijen, en kinderen niet.

In 1853 was er weer een cholera-epidemie in Dordrecht. Cornelia en Jenneke bezweken kort na elkaar. Cornelia overleed thuis maar Jenneke werd midden in de nacht nog naar het ziekenhuis gebracht. Dit heeft haar echter niet kunnen redden. Zes uur later overleed ze, achttien maanden oud.

In het volgende jaar kregen Philippus en zijn vrouw opnieuw een kind, een jongetje Philippus, hij werd Rooms Katholiek gedoopt.

OPGAVE DER LIJDERS AAN DE AZIATISCHE CHOLERA.

NAAM.	Mannelijk of Vrouwelijk.	Ouderdom.	WOONPLAATS.	HERSTELD.	OVERLEDEN.
				NAAM.	NAAM.
Smits, Jenneke	W.	1/2 m.	Rijkshof		Smits, Jenneke Smits, Cornelia
<p>AANMERKINGEN. Jenneke Smits, zuster van de den 11 Sept overleden v. Smits, woonde in de Rijkshof, werd op 21 Sept met C. Smits, 1/2 m. oud, en 1 overleden, met haar v. hofje naar het ziekenhuis overgebracht. De 2 overleden.</p> <p>NR. Wandt verzocht de invulling te doen plaats hebben van des middags 12 ure tot des volgenden dag des middags 12 ure. — De lijden zullen des avonds ten 6 ure worden afgeleest.</p> <p style="text-align: right;">Dordrecht, den 20 Sept 1853 J. H. L. L. L.</p>					

Overlijdensbericht van de zusjes Smits



Zeilschepen in de Kalkhaven

Eenzaam einde

Een van de slachtoffers van de cholera-epidemie van 1866 was George Mitchell, een jongeman uit Harrisburg, die op 19 augustus van dat jaar in het ziekenhuis op 27-jarige leeftijd overleed. Zijn naam staat genoteerd in het *register houdende aantekening van de persoonlijke gegevens van de overleden verpleegden* – op de kaft van het register zelf, botweg *Doodenboek cholera-lijdens* – genoemd.

George Mitchell is een Amerikaanse zeeman uit Harrisburg, Pennsylvania. Hij voer in juli met de bark *Procymatia*, een houten zeilschip gebouwd in Newcastle, naar Dordrecht via Brouwershaven. De kapitein van het schip is Jarvis. Begin Augustus is George Mitchell aangekomen in Dordrecht. De stad naderend raakte hij misschien onder de indruk van haar schoonheid, eenmaal aan wal zal hij zijn neus hebben dichtgeknepen vanwege de stank die opsteeg uit de grachtjes. Een dodelijke stank die weinig goeds voor Mitchell zou betekenen.

ton city. This is a most excellent appointment, alike creditable to the Lieutenant and the Department.

DEATH OF GEORGE MITCHELL.—Mayor Edwards has received a letter and other documents from the Consular Agent at Dordrecht, South Holland, stating that George Mitchell, a seaman on the ship *Procymatia*, died at Dordrecht, of cholera, in August. Deceased was born at Harrisburg, and was a son of Samuel and Mary Mitchell. His age was about 27 years. If this notice should reach the eye of any of his relatives, or any one knowing them, they can obtain further information by applying to Mayor Edwards.

THE General Ticket Agent of the Cumberland Valley Railroad informs us that an error

De Harrisburgh Telegraph

Misschien heeft hij zich in het bruisende stadsleven gestort na maanden op zee of heeft hij gewoon pech gehad, we weten het niet. Wat we wel weten, is dat hij op 17 augustus doodziek van de cholera werd opgenomen in het Gasthuis en daar een dag later overleed. Die laatste dagen werd hij verzorgd door mensen die hij niet kon verstaan en was hij een halve wereld verwijderd van zijn ouders Mary en Samuel Mitchell. En of die ooit het nieuws over hun zoon hebben vernomen, is maar de vraag, want in de *Harrisburgh Telegraph* stond een oproep waarin men werd verzocht zich te melden als men wist waar de ouders van Mitchell waren.

Op de dag dat Mitchell overlijdt, wordt de *Procymatia* uitgeklaard bij Hellevoet. Er staat voor het schip een gunstige wind uit het zuidoosten.

Graf- en boeteklanken

De Rotterdamse dichter en koopman Adriaan van der Hoop jr. (1802-1841) heeft een divers oeuvre nagelaten. Regelmatig draagt hij zijn gedichten voor, onder meer bij *Diversa Sed Una* in Dordrecht. De autodidact Van der Hoop schuwt het niet om als literator aandacht te besteden aan actuele maatschappelijke thema's. Aan het begin van zijn carrière (1826) steekt hij het voor onafhankelijkheid strijdende Griekenland een hart onder de riem in een gedicht;

De zon van Hellas is herrezen! En in 1831 is de Nederlandse kroonprins een dankbaar onderwerp in *De tiendaagsche veldtocht*.

Nog voordat de cholera zich even later ook in Nederland openbaart, werkt Adriaan van der Hoop aan een lang gedicht getiteld *De cholera, graf- en boete klanken*. Of het (valse) bescheidenheid is of niet, hij zegt in de inleiding dat het gedicht eerst niet voor publicatie was bedoeld. Maar door het in gebreke blijven van zijn collega's voelt Van der Hoop zich in augustus 1832 hiertoe toch genoodzaakt. Want *geen onzer dichters vond in de vreeslijke plage aanleiding, om openlijk zijne gevoelens er over uit te storten*. De kracht van de *wreede pest* laat zich misschien lastig verwoorden, toch ziet de dichter wel degelijk het gevaar van *de cholera, de schrik der Aziaten*. Vermanend spreekt hij zijn lezers bladzijdenlang toe. De Bijbelse retoriek doet voor de woorden van menig dominee niet onder. Adriaan van der Hoop is duidelijk, hij vindt dat de cholera de Nederlanders in de eerste plaats tot boete en rouw zou moeten aansporen.



A. van der Hoop

J. Immerzeel, junior. excudit.

De dichter A. van der Hoop



De Hellingen waar H.J. Knaap woonde

Dichtregelen

De cholera doet niet alleen het vuur ontvlammen bij poëten als Adriaan van der Hoop. Ook hobby-dichters als de Dordtse onderwijzer H.J. Knaap klimmen in de pen. Eveneens in augustus 1866 zien zijn *Dichtregelen* (*De cholera in Nederland*) het levenslicht. De toon die Knaap kiest is echter wat minder pathetisch, hij lijkt met zijn pennenvrucht vooral de nabestaanden van de choleraslachtoffers een hart onder de riem te willen steken.

*Wankelt gij, o mensch! in 't lijden; Vreest gij, als de dood genaakt?
Durft gij niet den strijd te strijden, als zijn zeis uw leden raakt?
Wel valt 't smartlijk hen te derven, dien men hier heeft liefgehad.
En wier wang, vóór 't treurig sterven Nog den lenteblos bezat.
Wie zou er hier aan sterven denken, Waar d'aard ons zoveel vreugde biedt!
Neen waar men niets vindt dan genoeg, Daar denkt men aan de lijkbaar niet.
God zij dank! Zijn vaderzegen Stilt het jammerend geweën,
En de lang gevreesde ziekte Neemt haar weg naar elders heen.*

Bescheiden maar hoopvol toont H.J. Knaap zich in het voorwoord van dit gedicht. *De regelen, die ik hiermede mijnen landgenooten aanbied, vloeiden mij uit de pen tijdens het hevigste woeden der Cholera binnen Dordrecht. Moge een ruim debiet bewijzen dat ik met deze uitgave geen geheel nutteloos werk heb verrigt!*

Een winternacht

Gedichten als de *Dichtregelen* van Hendricus Johannes Knaap worden uitgeven ten behoeve van de slachtoffers. Een paar jaar voordat de cholera wederom hard in Dordrecht toeslaat, brengt barbier én schrijver Bartholomeus van Randwijk Bzn. *Een winternacht* uit. De zuivere opbrengst van dit *dramatisch gedicht* zal, aldus het titelblad, gestort worden in de kas van de Choleracommissie. Dit gedicht is, nadat het in juli 1864 verschijnt, alleen te lezen in de openbare leeszaal in de Boterbeurs aan de Wijnstraat. Als het echter later onderdeel van de collectie van de Dordtse bibliotheek gaat uitmaken zou er dan nog steeds geen mogelijkheid bestaan dat het boekje wordt uitgeleend? In het motto lezen we immers dat een uitgave *met een liefdadig doel* moet worden gekócht.



De openbare leeszaal in de Wijnstraat

De *Winternacht* is bar en guur voor Dora en haar zoon Frits. De hoofdpersonen van de poëtische vertelling hebben het zwaar. In hun schamele huisje ligt zoonlief ziek op bed en heeft zijn moeder niet alleen aan vuur maar ook aan voedsel gebrek. Van Randwijk schuwt het niet zwaar aan te zetten, want met het opstoken van het laatste hout blijft ook een brand moeder en zoon niet bespaard. Het recept dat de dichter ze aanreikt is echter vertrouwd. Door veel te bidden en te vertrouwen op god is redding nabij. Dat geldt evenzeer voor hen die in deze *kommervolle dagen* door de cholera worden geteisterd. Want voor hen vraagt de schrijver een bijdrage om *zooveel mogelijk de nood te lenigen*.



Dominee C. Simons

De heerschende ziekte

De geestdrift van schrijvers als Van der Hoop, Knaap en Van Randwijk is vaak groot. Maar het fanatisme waarmee Dordtse dominees in de negentiende eeuw preken over de cholera gaat zo mogelijk nog een flinke stap verder. De in 1806 in Rotterdam-Overschie geboren predikant Cornelis Simons grijpt de gelegenheid aan bij de epidemie in 1849.

Tijdens het hevigst woeden en het aanvankelijk afnemen aldaar der heerschende ziekte spreekt dominee Simons zich een drietal opeenvolgende weken uit. Met deze ondertitel wordt in datzelfde jaar bij Blussé en van Braam een boekje uitgegeven. *Ten voordeele van het gezin eener weduwe* dienen ook deze gedrukte preken zo een goed doel. De predikant houdt zijn preken voor de Nederduits Hervormde Gemeente van Dordrecht op 10 en 17 juni in de Grote Kerk en op 24 juni in de Augustijnenkerk. De cholera-epidemie wordt die eerste avond beschouwd *in het licht der gewijde geschiedenis*. In dagen van *rampspoed en gevaar* preekt Simons een week later tijdens de gedachtenisviering van de overwinning te Waterloo. Volop aandacht dus voor de Bijbelse én vaderlandse geschiedenis

Vlammend is het betoog van de predikant, *God zij geloofd!* Zoals koning David wordt gestraft, zo treft de cholera de stad Dordrecht. De rijken moeten vooral ook niet denken dat heersende epidemie alleen een ziekte der armen is. Nederigheid en vertrouwen op de goddelijke genade, dat is waar het op aankomt. *Dankt Hem ook voor de plage, die u Hem nader bragt!*

Leerredenen

Voor zijn zoon heeft de Amsterdamse tabaksfabrikant Jan Spijker andere plannen. Maar de roeping van de in 1802 geboren Hendrik Jan is groot, in 1820 gaat hij theologie studeren. In 1826 promoveert zoonlief aan de Leidse universiteit. Zijn eerste baan als predikant heeft hij in de jaren 1827-1829 te Piershil. Na een paar jaar Waddinxveen komt Spijker jr. in 1831 in Dordrecht terecht. Daar zal hij uiteindelijk zes jaar werkzaam zijn. Als schrijver, theoloog en rijksambtenaar maakt Spijker faam, maar ook als dominee laat hij zich niet onbetuigd.

Als Hendrik Jan Spijker al weer een paar jaar niet meer in Dordrecht werkzaam is, verschijnen zijn *Leerredenen*. Net als later bij Simons' *heerschende ziekte* is in 1840 Blussé en Van Braam de uitgever. De auteur hoopt *met de hartelijkste zegenbede voor haren waarachtigen bloei* dat dit boek vooral voor zijn (voormalige) gemeenten een getuigenis mag zijn van geloof en van liefde. In de bundeling theologische verhandelingen ook twee teksten die in de jaren 1832-1833 worden uitgesproken tijdens de toen heersende cholera-epidemie.

Op woensdag 7 november preekt Spijker in de Grote Kerk met *opwekking tot waakzame en ijverige godsvrucht* als doel. Na driekwart jaar teistert de cholera echter nog steeds stad en land. De dominee wijdt aldus op woensdagavond 21 augustus 1833 zijn woorden aan de *wandel des christens door geloof*. Voor velen is dit misschien niet de enige, maar toch zeker wel de juiste weg. Want de wetenschap is immers *gebrekkig* en de oorzaken van de epidemie zijn nog altijd onbekend.



H. J. Spilkes.

Godspond.

Dominee H.J. Spijker

Cholera geen stadse frats

Cholera heeft de naam een echte stadziekte te zijn. Veel mensen op een kluitje onder slechte hygiënische omstandigheden; kortom ideale omstandigheden voor de cholerabacil. Toch werden kleinere plaatsen in de regio ook getroffen door de ziekte. Terwijl in Dordrecht de cholera na 1867 praktisch verdwenen was, kwamen in de regio nog tot het einde van de eeuw uitbraken voor.



De Straatweg van Zwijndrecht naar Rotterdam

De cholera in de Zwijndrechtse Waard

In december 1859 zijn de berichten in de regionale pers nog voorzichtig optimistisch. De *Zierikzeesche Nieuwsbode* meldt dat de *cholera-epidemie uit deze streken genoegzaam is geweken*, al waren er veel slachtoffers in onder meer Charlois, Poortugaal en Zwijndrecht. In het kleine Heerjansdam, met niet veel meer dan 20 huizen, bezwijken 18 personen. In het naburige Ridderkerk duurt de epidemie het langst.

Op 19 juli 1866 laten een zestal inwoners van Zwijndrecht hun medeburgers weten dat er ook daar een cholera commissie is ingesteld. Niet iedereen is blijkbaar enthousiast, want een week later lezen we in een ingezonden mededeling in de *Dordrechtsche Courant* dat *enkele notabele ingezetenen weigeren iets bij te dragen*. Bijzonder is ook het bericht dat begin

augustus in de krant verschijnt. Aan de weg naar Rotterdam scheidt een tuin met daarin een moerbeiboom twee Zwijndrechtse huizen van elkaar. Het ene huis blijft van de cholera gevrijwaard, in het andere eist de epidemie enkele slachtoffers. Het toeval (?) wil dat de boom aan de ene kant *in volle wasdom staat*, terwijl de andere kant geheel verdord is.

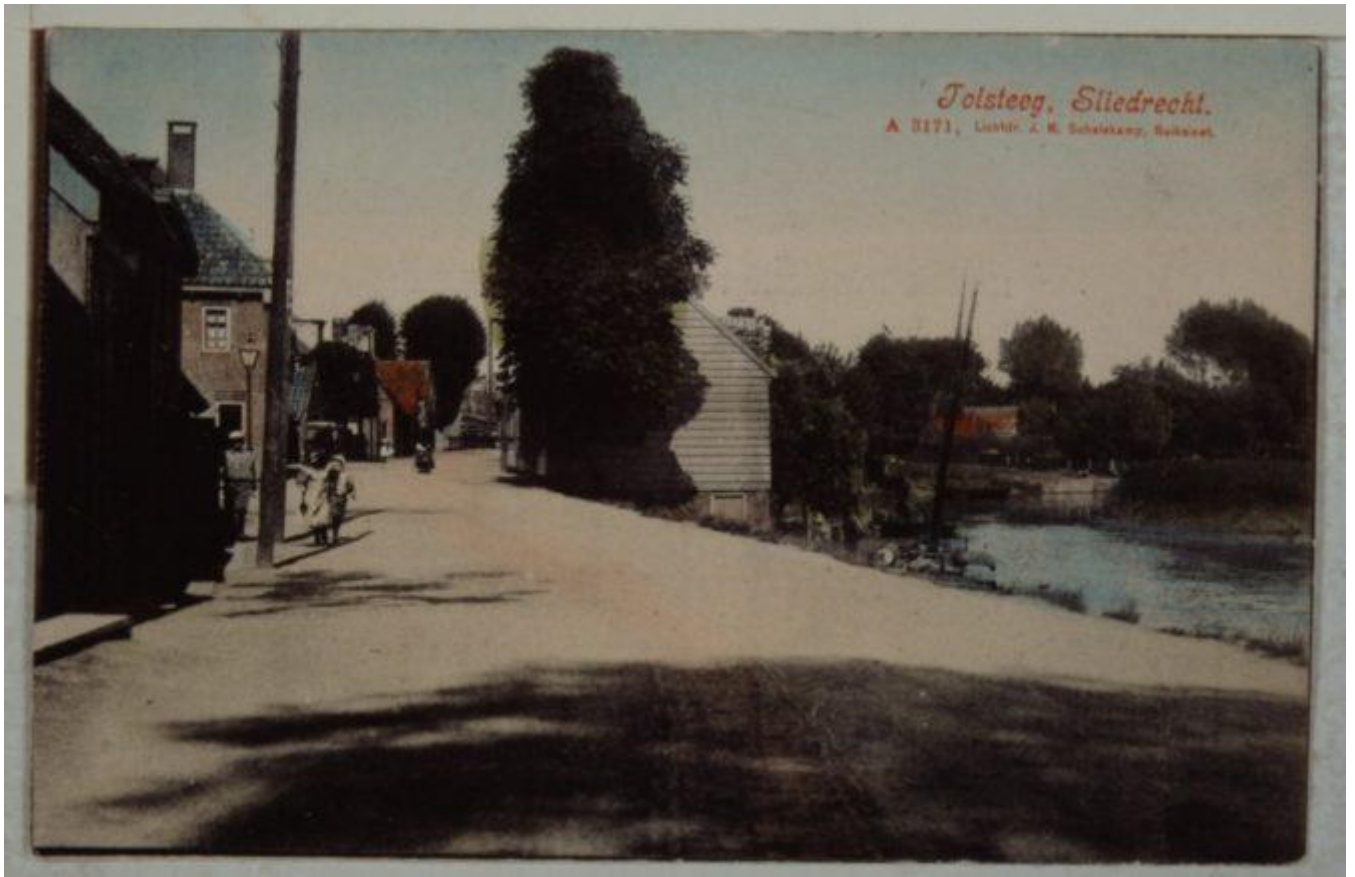
De cholera in Zwijndrecht – 1892

Eind september 1892 ontstaat er in Zwijndrecht wat tumult na het overlijden van een choleraslachtoffer. Van J. van Dam is al enige tijd bekend dat hij de ziekte onder de leden heeft. Hij was lijdende aan de *cholera asiatica* zoals we in de krant van 30 september van dat jaar kunnen lezen. Als zijn overlijden bekend wordt, verzamelt zich een groot aantal personen in de nabijheid van zijn huis. Dit met als doel om te beletten dat het lijk onmiddellijk naar het lijkenhuis wordt overgebracht. De zes burens, die volgens de gebruikelijke gewoonte de baar moeten dragen, weigeren beslist. Anderen willen wél, er wordt immers een ruime beloning beloofd. Ze zien er echter ook vanaf omdat ze vrezen bij hun dorpsgenoten in ongenade te vallen.

De toegesnelde burgemeester, nog wel voorzien van zijn ambtsketen, weet echter een oplossing te forceren. Met zijn autoriteit slaagt De Bruïne erin een zestal personen te vinden die het lijk willen transporteren. De stoet stelt zich niet veel later in beweging met de burgervader en een veldwachter aan het hoofd. Daarachter de baar en een tweede veldwachter. Maar liefst zo'n drie- à vierhonderd nieuwsgierige dorpsgenoten volgen dit gezelschap. De krant sluit het bericht over dit voorval af met woorden van lof voor de burgemeester. Door *kranig en beleidvol optreden van het hoofd der gemeente* keert de rust immers snel terug in het dorp.



Burgemeester P.J.A. de Bruïne



De Tolsteeg in Sliedrecht

Sliedrecht – Jan Giltaij

Na de jaren 1866-1867 blijft Dordrecht weliswaar van de cholera gevrijwaard, maar bij een nieuwe uitbraak in 1892 worden enkele dorpen in de regio echter opnieuw getroffen. Van een pandemie lijkt zelfs sprake, want in verschillende delen van de wereld is het raak. Niet alleen in Europa, maar ook in Amerika, Perzië en Japan vallen er veel slachtoffers.

25 jaar eerder toont in Sliedrecht Jan Giltaij zich nog onvermoeibaar in de strijd tegen de epidemie. Maar deze chirurgijn, heel- en vroedmeester en apotheker overlijdt in 1875. In de nazomer van 1892 wordt in Duitsland duidelijk dat de cholera Hamburg heeft bereikt. Niet veel later volgen dan de eerste meldingen uit Sliedrecht.

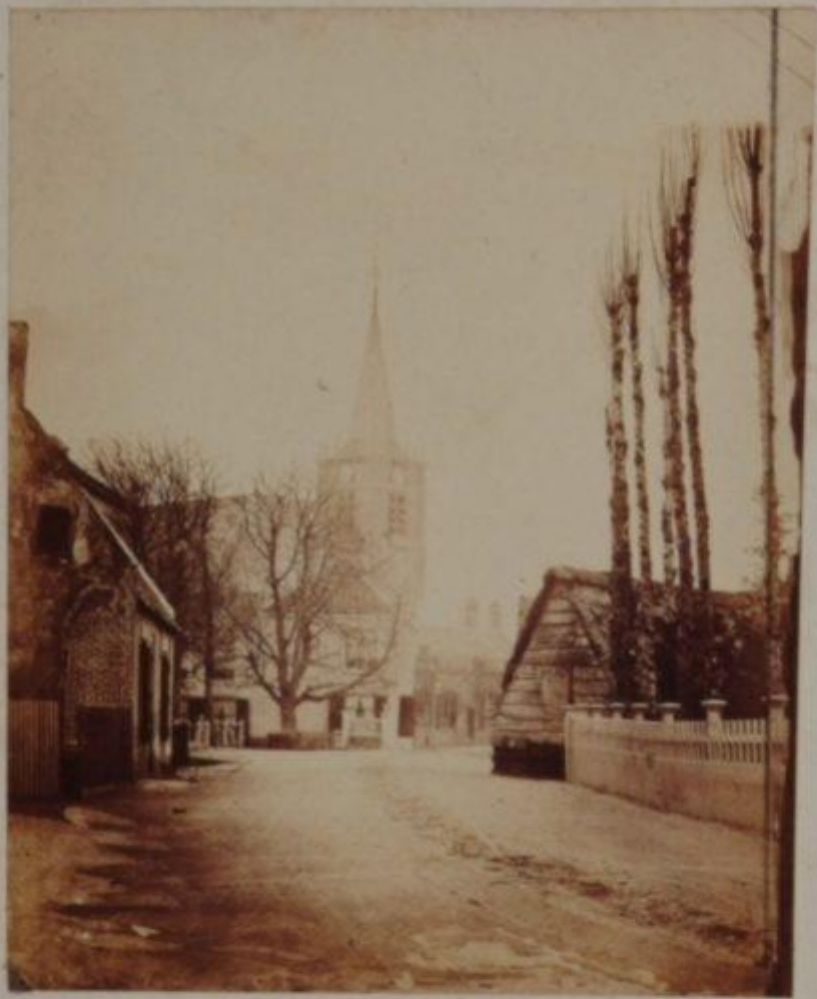
De cholera in Sliedrecht - 1892

De ontwikkelingen in de ziektebestrijding volgen elkaar snel op in het laatste kwart van de 19de eeuw. In de nabijheid van Dordrecht lijkt Sliedrecht het hardst te worden getroffen als 25 jaar na de laatste grote uitbraak de cholera toch nog andermaal de kop op steekt. Het Sliedrechtse gemeentebestuur is echter gewaarschuwd en probeert met een reeks aan maatregelen de epidemie nu definitief tot het verleden te laten behoren. De ontdekking van de

cholerabacil in 1884 is in dit dorp aan de Merwede in ieder geval bekend en men tracht dan ook volgens de nieuwste inzichten te handelen.

Nog voordat ter plaatse de eerste slachtoffers te betreuren zijn wordt de bevolking met strooibiljetten en bekendmakingen van informatie voorzien. Men wordt ook gevraagd om er zelf alles aan te doen een nieuwe uitbraak te voorkomen: *Gebruik uw water, melk en groenten niet anders dan gekookt. Gebruik geen sterk verkoelende dranken en onrijpe vruchten. Houdt uw huis, goten en riolen zindelijk.* De vrees voor de cholera is, aldus een aantal Sliedrechtse artsen, begrijpelijk maar niet terecht als de nodige voorzorgsmaatregelen in acht worden genomen. Op naleving wordt gecontroleerd, regelmatig worden ook mesthopen en varkenshokken aan een inspectie onderworpen. Privaten staan zelfs onder voortdurend toezicht, politieagenten krijgen de ondankbare taak na te gaan of ze wel vaak genoeg en adequaat worden geledigd.

In september 1892 worden er van een strooibiljet maar liefst 2.300 exemplaren verspreid. Daarin wordt een aantal leefregels opgesomd. Maar ook wordt aangegeven hoe te handelen als er eenmaal een besmetting is geconstateerd. Enkele flessen van een *beproefd geneesmiddel* tegen de cholera – voorzien van een gebruiksaanwijzing – zijn af te halen op het gemeentehuis en bij alle politieagenten. In welke mate men van bepaalde middelen op aan kan is overigens nog maar de vraag? Eén cholera-drink bevat bijvoorbeeld laudanum, een tinctuur van opium met onder andere morfine als bestanddeel. In een andere drink is *Stokholmer teer* verwerkt, en het veelgebruikte carbolzuur is giftig.



De Kerkbuurt in Sliedrecht



Het Middendiep in Sliedrecht

Van scheiding tussen kerk en staat is geen sprake als de gemeente van een ander strooibiljet 1500 stuks laat drukken door de plaatselijke boekhandel. Want daarin kan iedereen lezen *wat de Bijbel omtrent maatregelen tegen besmettelijke ziekten leert*. Als de nood later groot is, overweegt men in Sliedrecht bij een firma in Breda een aantal verplaatsbare houten ziekenbarakken aan te schaffen. De burgemeester heeft immers het recht *zieke en verdachte personen naar een openbare inrichting ter verpleging te doen overbrengen*. Bij de bouw van deze verblijfplaatsen wordt aangeraden *distemper* te gebruiken, deze verf zou namelijk geen smetstoffen in zich opnemen. Maar dit middel zou zo maar eens erger kunnen zijn dan de kwaal, want het wordt ook wel *asbestverf* genoemd!

Er worden in toenemende mate verordeningen afgekondigd met beperkende maatregelen voor binnenkomende schepen en hun bemanning. Dat is eens te meer nodig nadat in het najaar van 1892 kort na elkaar Bartel Jager (schipper) en Jan van Dam (stoker op een baggermachine) aan de cholera bezwijken. Ook treinreizigers uit den vreemde die Sliedrecht aandoen worden extra in de gaten gehouden. Met naburige gemeenten als Woudrichem en Bleskensgraaf vindt overleg plaats over de situatie aldaar. En met de rijksoverheid heeft men onder meer contact

over elders gelegerde dienstplichtigen die mogelijk een risico voor de volksgezondheid vormen als zij een bezoek brengen aan het thuisfront.

De cholera in Papendrecht

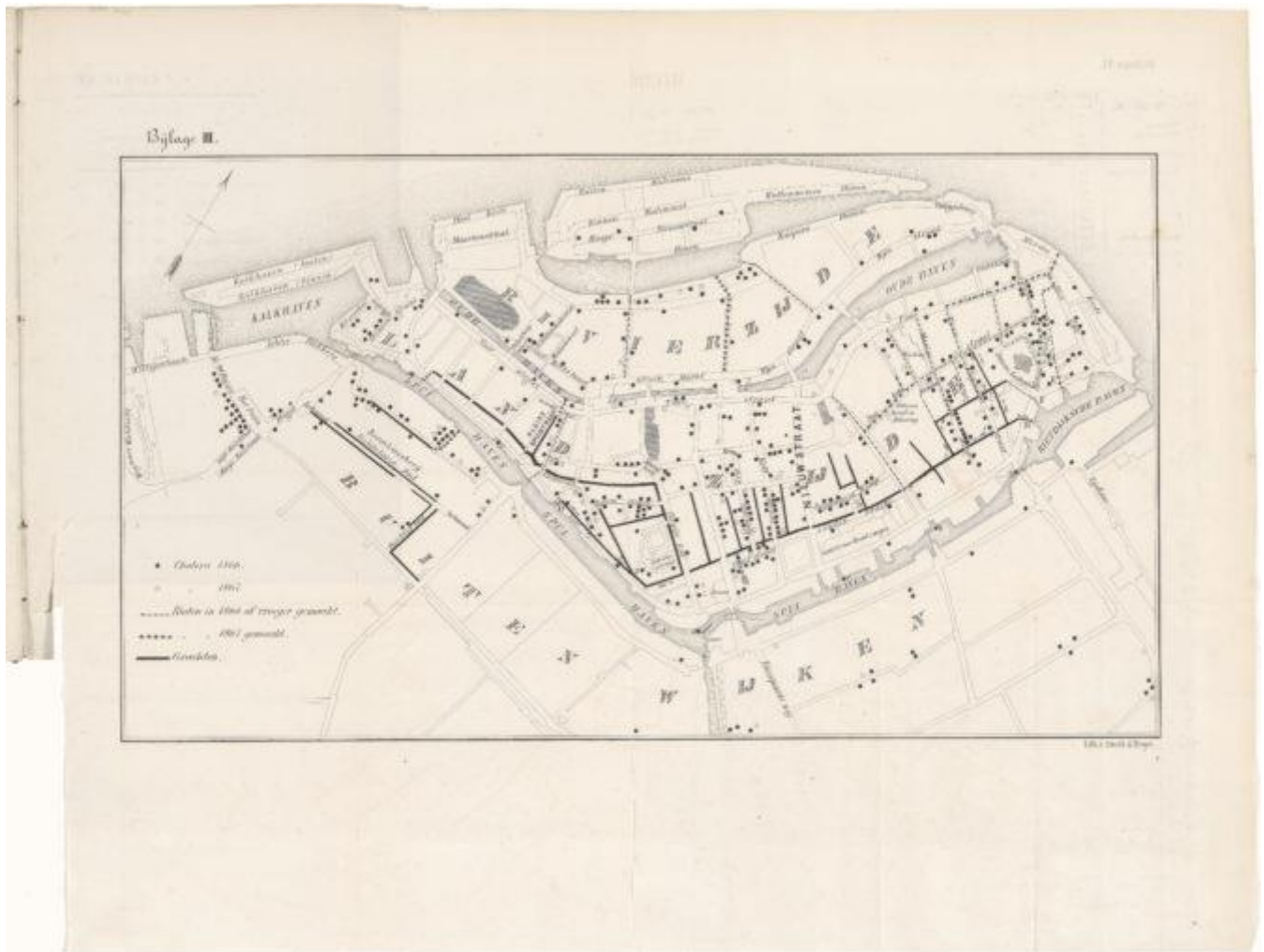
In 1853, meer dan een decennium voor de laatste grote epidemie in Dordrecht komen er verontrustende berichten uit Strijen. Op dat moment lijkt er in Papendrecht nog niets aan de hand, want bij een 3 ½ -jarig kind kan de cholera nog niet met zekerheid worden vastgesteld. Maar niet veel later openbaart de ziekte zich wel duidelijk bij een getrouwde vrouw elders in het dorp. In oktober van dat jaar zijn dan de eerste dodelijke slachtoffers te betreuren. Zes jaar later is de impact groter, in september-oktober 1859 vallen binnen enkele weken tientallen doden. De eerste dode is een jonge vrouw die pas een dag daarvoor uit Amsterdam is aangekomen.



De haven van Papendrecht

Van deze twee eerdere uitbraken heeft men blijkbaar geleerd in Papendrecht. Want als in 1866 de cholera toch ook hier nogmaals toeslaat, is het plichtsbesef groot. Artsen maar ook anderen melden het trouw bij de gemeente als men weet dat een dorpsgenoot de ziekte onder de leden heeft. In het Papendrechtse gemeentearchief zijn vele van deze getekende

verklaringen te vinden. Bij de uitbraak die Sliedrecht treft in de jaren 1892-1893 lijkt Papendrecht de dans te ontspringen. Ook eigenaren van buitendijks gelegen gronden worden gesommeerd de waterlopen op hun terreinen voortdurend te zuiveren van onkruid en drijvend vuil. De dorpsbewoners krijgen te horen dat *reinheid en zindelijkheid in uwe woningen en aangehoorigheden* voorop dient te staan. En ook hier probeert men de boel met middelen als kalk, chloor en creoline te ontsmetten als dat nodig is.



Op deze kaart uit 1867 staan de huizen waar cholera heeft geheerst

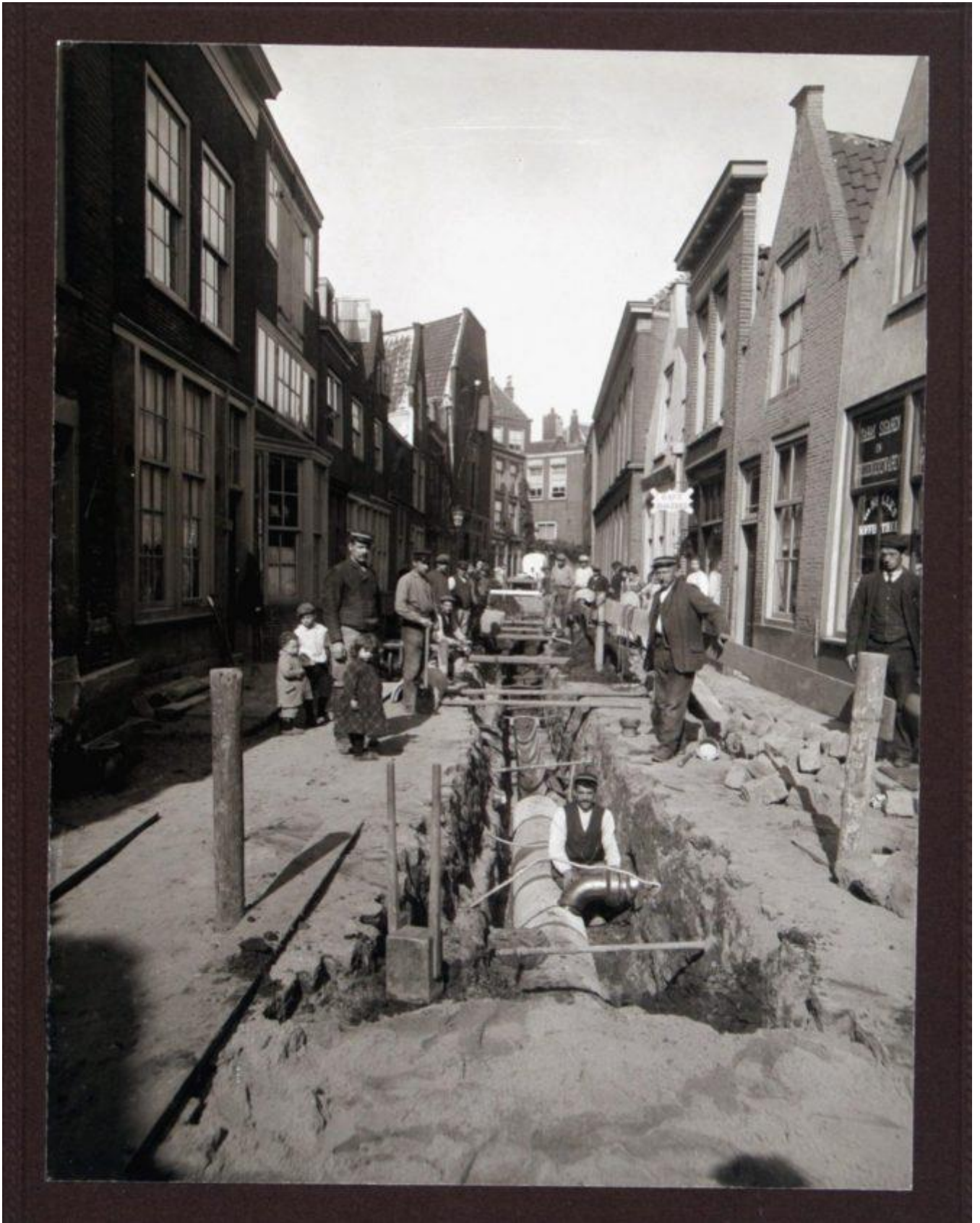
Tot slot

Het eerste ziektegeval in 1866 staat nauwkeurig opgetekend in het boekje *Wenken betreffende de gesteldheid van Dordrecht in betrekking tot de gezondheid der bevolking* door dr. M.F. Onnen. Hij constateert, net als anderen bij de uitbraak in 1848, dat de ziektegevallen zijn geclusterd in bepaalde buurten. Nu bevinden de meeste slachtoffers zich in het gebied tussen de Nieuwstraat en Spuistraat. Het effect per uitbraak verschilt wel, niet overal slaat de cholera even hard toe. In sommige plaatsen is er *slechts* van cholerine sprake.

Geheel volgens de in de 19de eeuw geldende normen gaat men in stad én land de cholera met commissies te lijf. Maatschappelijke veerkracht wordt getoond; creatief herbestemt men gebouwen als de situatie daarom vraagt. Van een participatiesamenleving avant la lettre lijkt er sprake, want huiseigenaren ondernemen uit eigen beweging actie nog voor dat het gemeentebestuur hen daartoe verplicht. Maar net als de ziekte zelf is het spanningsveld tussen overheidsingrijpen en particulier initiatief niet zo maar de wereld uit. Een jaar voor de cholera-uitbraak wordt bij Koninklijk Besluit bepaald dat de Wet betreffende staatstoezicht in werking treedt. Alle plaatselijke commissies van geneeskundig toezicht houden op te bestaan.

Na de epidemie is duidelijk dat er een deugdelijk rioleringsstelsel moet komen en ongezonde woningen moeten worden aangepast of gesloopt. Twee jaar later gaan de eerste huizen tegen de vlakte. In de Kous, een slop aan de Raamstraat, wordt een grachtje gedempt. Sloeën (goten langs de straat) worden verwijderd en door buisriolen vervangen. Het jaarverslag van de gemeente meldt: *gedurende het afgelopen jaar bleef de gemeente van epidemische ziekten verschoond*. Daarna worden steeds kleine verbeteringen doorgevoerd. In 1873 begint men dan met de aanleg van een rioleringsstelsel. Dit geavanceerde stelsel, volgens het ontwerp van ingenieur Liernur, blijkt echter al snel onbetaalbaar. Nadien blijkt een eenvoudiger rioolstelsel naast het tonnenstelsel wel uitkomst te bieden.

De cholera laat overigens sommige notabele stadsbewoners onverschillig. De meeste medici en bestuurders zijn echter betrokken en bevlogen. Een bevlogenheid die we ook zien bij de schrijvers en predikanten die de impact van de ziekte, met gevoel voor drama en vaak gesterkt door hun geloof, onder woorden proberen te brengen. De persoonlijke verhalen van de slachtoffers, zoals George Mitchell en Philippus Smits, zijn immers vaak schrijnend te noemen. Elders in de wereld behoort de cholera anno 2017 helaas nog niet tot het verleden. Nog deze eeuw waren er uitbraken in Afrika (Zimbabwe, 2008-2009) en in het Caraïbisch gebied (Haïti/Dominicaanse Republiek, 2010-2011).



De aanleg van riolering in de Suikerstraat

Bron: <https://www.regionaalarchiefdordrecht.nl/verborgen-verhalen/>